

ESKİ TÜRKÇE VE ESKİ TÜRK KÜLTÜRÜ AÇISINDAN İNANÇ SİSTEMLERİNE BAĞLI KÜLT İSİMLERİ

Ertan Besli¹

¹Bitlis Eren Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, 13000, Bitlis

* e-posta: ertanbesli@hotmail.com.tr

Özet: Kültür, tarihsel, toplumsal gelişme süreci içinde yaratılan bütün maddî, manevî değerler ile bunları yaratmada, sonraki nesillere iletmede kullanılan, insanın doğal ve toplumsal çevresine egemenliğinin ölçüsünü gösteren araçların bütünüdür. Kült, kutsal olarak bilinen varlıklara karşı gösterilen saygı ve tapınma anlamına gelir. Söz konusu saygı, tapınma, dua, kurban ve çok sayıda dinsel ritüelleri gerektirir. Eski Türkler, Gök Tanrı, ruhlar, tözler, hayvanlar vb. birçok maddî ve manevî değerler yaratmıştır. Bu değerler, Türk dili ve kültürünü besledikleri için çok önemlidir. Bu çalışmada, Eski Türkçe döneminde görülen, Türklere ait çeşitli kültler incelenecektir. Söz konusu kültleri incelemek için, kült isimlerinin etimolojik ve semantik kökenlerine inilerek, Türk kültürüne etkisi tespit edilmeye çalışılacaktır. Dönemin temel eserleri olan Eski Türk Yazıtları ve Uygur Türkçesinin önemli yadigarları çalışmanın konusu açısından taranacaktır. Türk diline, kültürüne ve kültür tarihine katkısı olacağını umduğumuz bu araştırmayla, Eski Türkçe döneminde yer almış kültlerin Türk dili ve kültürünün gelişmesinde, zenginleşmesinde önemli işlevleri olduğuna dikkat çekilmek istenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkçe, Eski Türk Kültürü, Kültler, Etimoloji, Kültür Tarihi

The Cult Names According to the Belief Systems in Terms of Old Turkish and Old Turkish Culture

Abstract: Culture is all material and moral values created through historical and social developments. Cult is respect and worship against holy beings. The respect and worship against the cult require devotions, sacrifices and rituals. The old Turks created material and moral values: Kök Tengri, souls, animals etc. These values feed Turkish language and culture. Various cults of Turks and will be searched in this work. The etymological and semantical roots of the cults will be analysed. As a result of this process, we will try to achieve the effects upon the Turkish culture. The Uyghur and the Old Turkish texts will be scanned according to the topic of this work. The cults of Old Turkish have important effects on the improvement and enrichment of Turkish language and culture. We hope that this research will make some contributions to Turkish language, culture and culture history of Turkey

Key words: Old Turkish, Old Turkish Culture, Cults, Etymology, History of the Culture

1. GİRİŞ

Eski Türkçe döneminde yer almış kültürlerin, Türk dili ve kültürünün gelişmesinde ve zenginleşmesinde oynadığı önemli rolün tespitinde, Halk bilimi yöntemi ve bulgularının yadsınamayacak kadar önemi vardır. Bu bilim günümüz inanç sistemlerinin köklerini, Eski Türkçe ve öncesi dönemde arar. Eski Türklerin konuştuğu Eski Türkçenin sahip olduğu fonetik, morfolojik, leksik ve de semantik özelliklerin özü ve niceliğinin önemli bir bölümü, nasıl günümüz Türkiye Türkçesi ve Türk lehçelerinde devam ediyorsa; Eski Türk toplumunun sahip olduğu inanç sistemlerinin ve kültürün kalıntıları da günümüz Türk toplumlarında yaşamaktadır. Bu araştırmada Eski Türkçe döneminde yer alan inanç sistemleri ve bunlara bağlı olan kült isimleri tespit edilecek, elde edilen malzeme etimoloji, semantik, leksikoloji ve halk bilimin yöntemleri ile analiz edildikten sonra; bulguların Türk dili ve kültürünün gelişmesinde ve zenginleşmesinde sahip olduğu yer tespit edilmeye çalışılacaktır. Bu kültürlerden ilki günümüz Türk kültüründe de varlığını sürdüren *oba* kültürüdür.

2. OBA

2.1. *oba*: [oba] “göçebelerin konak yeri; yazın hayvanlarla çıkılan yayla, yaylak; yaylalardaki otlaklar; beş, on evli köy; tepe şeklinde mezar, ova; tepe (Latince: *Gens* ‘boy’, *Tumulus* ‘tümsek, toprak yığını, (tepe şeklinde) mezar’, *Bustum* ‘tepe şeklinde mezar’; İngilizce : *clan* ‘boy’, *heap of stones* ‘taş yığını’, *grave mound* ‘tepe şeklinde mezar’; Rusça : холм ‘tepe’, могильный холм ‘tepe şeklinde mezar’, курган ‘kurgan’; клан ‘boy’, род ‘soy, kuşak’, Almanca : *Klan* ‘boy’, *Hügel* ‘tepe’, *Haufen* ‘yığın, küme, insan topluluğu, *Grabhügel* ‘tümsek mezar; Fransızca: *Clan* ‘boy’, *Monticule* ‘tepe’, *tertre* ‘tümsek’. [1-2]

2.2. *Altayca proto tipleri* : Proto Moğolca : *obuğ* ‘boy, aile’, Orta Moğolca : *oboğ*, Yazılı Moğolca : *obuh*, Halha : *ovoğ*, Buryat : *oboğ*, Kalmuk : *obuğ*. Proto Altayca *öpV*¹ ‘boy, aile’ ve Proto Türkçe *o:pa* ‘köy, boy’ yeniden yapılandırılmış şekilleri yer almıştır. Araştırma konumuz için çok önemli olan “tepe, taş yığını” anlam birimleri için Etymological Dictionary of the Altaic Languages isimli eserde ayrı bir madde başı **açılmıştır ve şu şekil bir etimolojik açıklama yapılmıştır**: Proto Altayca için *öpV* ‘tepe, taş yığını’ yeniden yapılandırılmış şekli verilmiştir. Proto Moğol : *obuha* ‘yığın, taş yığını, tepe şeklinde mezar’ Orta Moğolca : *obo’o*, Yazılı Moğolca : *obuha(n)*, Buryat ve Dagur : *obo*;

¹ V sembolü hangi ünlünün olduğunun belirsiz olduğu anlamına gelir; *ö*- fonemi ise uzun ve vurguludur.

Ordos ve Shira-Yugur : *owo:*, Halha : *ovo:*, Kalmuk : *owa:*, Monguor : *o:bo:*; Proto **Türkçe** : *o:pur²* 'engebeli, engebeli toprak, zemin', Karahanlı **Türkçesi** : *opuz*, Türkiye : *obuz*, Türkmen : *o:bur* 'uçurum, yar, sarp yamaç'. [3]

2.3. Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri

Göktürkçede geçmez. Eski Uygur, Eski ve Orta Kıpçak Türkçesi : *oba*; Çağatay Türkçesi : *oba, ova*. [4]

Karahanlı : *oba*. [5]

Orta Kıpçak : *obo*. [6]

2.4. Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri

Türkiye ve Azeri Türkçesi : *oba*; Azeri ve Özbek ağızları : *oba*; Kırım-Tatar ve Kazak Türkçesi : *oba, ova*; Türkmen Türkçesi : *o:ba*; **Türkmen ağızı** : *o:va*, Özbek ağızları : *oba, ova, uvva, ava*; Uygur Türkçesi : *opa, o:pa*; Uygur ağızı : *opa*. [4]

Kıpçak, Karaçay ve Baraba Türkçesi : *oba*; Kazak, Hakas Türkçesi ve ağızları: Şor, Sagay : *obā*; **Şor**, Sagay, Kaç ve Koybal **Türkçesi** : *oma*; Oyrat ve Teleüt Türkçesi : *obō*; Oyrat **Türkçesi** : *obogo*; Çuvaş Türkçesi *yuba*. [2]

Hemen yukarıda yer alan, ikinci fonem olarak *v-*, *m-* seslerinin bulunduğu şekiller ikincildir. Çuvaş Türkçesi : *yuba* şeklinde yer alan *y-* fonemi ise ön protezdır.

2.5. Türkiye Türkçesi ağızları

oba 'ova' (Trabzon ve çevresi, Rize, Kerkük); *oba* 'tepe' (Isparta); *oba* 'beş on evli köy' (**İğridere**-Kuyucak-Aydın, Manisa ve çevresi, Tokat, Eskişehir, Ayvacık-Çanakkale); *beş on çadırlı aşiret* (Tahtacı-Isparta); **çuldan yapılan çadır** (Karalar-Ermenek-Konya); *bir soydan kimselerin oluşturduğu topluluk, kalabalık* (**Çorum, Küçük İsa-Zile-Tokat**); *uva* 'ova' (Manisa, Doğu Trakya, Kırşehir, Ordu ve yöresi). [7]

---

² *ı* fonemi *r-* fonemi gibi Proto Altayca ve Proto **Türkçede** başta bulunmaz. Yeniden yapılandırma ile oluşturulmuştur.n Çağdaş Türkçede bulunan damaktan çıkan *r-* sesinden daha farklıdır.

2.6. Anlamı

göç etme, göçebelerin konduğu yer

Türkiye ve Azeri Türkçesi; *köy* (beş - on haneden oluşan köy) : Azeri, Türkmen **Türkçesi ve Türkiye ağzı**; (küçük) **çadır** : Çağatay, Türkiye ve Azeri **Türkçesi**; **(keçe) çadır** : Nogay, Çağatay, Türkiye ve Azeri **Türkçesi**; *göçebe ailesi* : Türkiye, Azeri ve Çağatay Türkçesi (Leksika); *boy* : Oğuz Türkçesi; *ova* : Türkiye ve Osmanlı Türkçesi; *taş yığınları, tepe şeklinde mezar, höyük* : Orta Kıpçak; *yığın, tepe, tepe şeklinde mezar, höyük* : Kazak, Şor, Sagay ve Koybal **Türkçesi**; *mezar, mezar taşı* : Hakas Türkçesi ve ağzları: Şor, Sagay, Kaç ve Koybal **Türkçesi**. [2,6]

2.7. Etimolojik açıklaması

oba < Moğolca : *oboga* 'koni, tepelik, yol kenarında veya tepe üzerinde bulunan taş yığını'. [2]

E. V. Sevortyan ise Moğolca *obag* 'kabile, boy, aile' ile *o:ba* ~ *oba* şeklini karşılaştırmıştır ve Oğuz Türkçesi'nde yer alan çadır ve *köy* anlam birimlerinin Moğolcada bulunmamasına dikkat çekmiştir. Fakat günümüz Moğolcasında kullanılan şu anlam birimi önemlidir: *obug-a(n)* [oboo] *ovo*: yığın, top, küme, öbek; taş yığını; bilhassa *obo*, çevresinde din törenleri düzenlenen mezar veya anıt olarak yapılmış taş yığını veya kurgan; tümsek, sınır işareti, an. [8-9]

Elde edilen bulgulardan *oba* kültürünün Türk ve Moğollarda ortak olduğu anlaşılır.

E. V. Sevortyan incelenen kelimenin kökeni hakkında şu görüşü sunmuştur: daha eski olan şekiller *o:ba* ~ *opa*, S. Malov tarafından da Uygur Türkçesi : *opa* şekli ile belirtilmiştir. Bu şekil, G. Doerfer'in de ihtimal verdiği *o:pa* kelimesinden çıkmış olabilir. Fakat, bu şekil etimolojik bakımdan karar vermek için katkı sağlamaz. *o:ba* ~ *oba* şekillerinin, Tatar ağzı : *uba* > Çuvaş Türkçesi : *upa* 'ayı ini, in, yuva' *uba* < *up-* (Türk dili : *op-* 'yerleşmek, aşındırmak) şekilleri ile ilgili olması şüphelidir krs. [Tatar ağzı : *uva* < *uba* 'suyun aşındırdığı derin yer, girdap, longuz']. Divanü Lûgat-it-Türk'te, Türkiye Türkçesi ve ağzlarında söz konusu kelimenin gövdesinden türemiş kelime yoktur. Bu yüzden Türk diline girmiş alıntı bir kelimedir ve en eski şekil olarak Uygur Türkçesi: *opa* görünmektedir. [8]

G. Doerfer *obog* ~ *omog* şeklini Türk dili > Moğolca olarak gösterir. EDAL'da ise bu açıklamanın olanaksız olduğu belirtilmiştir. [6,10]

Leksika'ya göre *o:ba* şekli (Oğuz Türkçesi'nde kullanılan bir kelime olan *o:ba* 'göç etme, göçebelerin konduğu yer'), semantik olarak "insanların bir araya gelmesi: boy, kabile" anlam birimlerinden türemiştir. Bu yüzden *oba* 'yığın, taş yığını' şekli ile *oba* 'boy, kabile' şekillerini birleştirmek mümkündür. Anlam bölümü başta olmak üzere yukarıda yer alan anlamlar değerlendirildiğinde "yığın, küme, kalabalık (insan grubu)" ortak anlam birimine ulaşılır. Bu anlamın geniş bir anlam alanını kapsadığı da göz önüne alındığında, ilk anlam olması mümkündür: yığın > çadır, insan, taş yığını. Yeniden yapılandırma için yukarıda ismi geçen sahanın temel eserlerinde de genelde kabul gören şu eşitlik Etymological Dictionaries of Altaic Languages'de verilmiştir: Kazak, Azeri, Türkiye ve Uygur Türkçesi : *o-*, Özbek Türkçesi : *u-*, Türkmen Türkçesi : *o:* < Karahanlı Türkçesi : *o-* < Eski Uygur Türkçesi : *o-* < Proto Türkçe : *o:-*; Kazak, Türkmen, Azeri, Türkiye Türkçesi : *-b-*; Özbek Türkçesi : *-v-* ve Uygur Türkçesi : *-p-* < Karahanlı Türkçesi : *-p-*, *-b-* < Eski Uygur Türkçesi : *-p-* < Proto Türkçe : *-p/ V:*. [4,11]

Söz konusu eşitliğe ve Türkmen Türkçesi : *o:ba* şeklindeki *a-* foneminin kısalığına dayanarak incelenen kelime için Proto Türkçe *o:pa* 'yığın, küme, kalabalık (insan grubu)' şeklini öneriyoruz.

2.8. *Kültün günümüz kültürüne yansımaları* : Hemen yukarıda yer alan tanımlarda kült ile ilgili olan şudur: *oba*: 'taş yığınları, tepe şeklinde mezar (höyük) v.b.' Araştırmacı A. İnan'da bu tanımları şu cümleleri ile destekler: "Türk ve Moğol boylarında *oba* kültü çok yaygındır. *Oba* steplerde toprak dağ geçitlerinde taş yığınlarından meydana getirilen suni tepelerdir (höyük). Bu obalar, steplerde kutsal dağ, tepe yerini tutarlar. Her *oba*, boyun tapınağı olur. Burada kurban kesilir, dini törenler yapılır. *Oba* yanından geçen her yolcu atının kılından veya elindeki paçavralardan bir parçayı adak olarak bırakır". [12]

Araştırmacı K. Özen'e göre düşekler, *oba* veya *obaların*, Türkmen dedesi ve Bektaşî çelebisi de şamanların yerini almıştır. İsmi geçen araştırmacı düşekler üzerine şu bilgileri verir: Düşekler daha önce kutsal olmadığı halde kutsallığına inanılan bir kişinin kutsamasıyla oluşan ve bu hadiseden sonra adak yeri olma özelliği kazanan kutsal mekânlardır. Dede, Çelebi, Hızır, Hz. Ali, Kabayel, Gedik Bekçisi Düşekleri v.b. bu özellikteki düşeklerdir. Düşekler, adak yeri ihtiyacından doğmuş, sınırlı fonksiyonları olan, çoğu zaman niyaz edilip geçilen adak yerleridir. Kimi zaman taş yığını şeklindedir. [13]

düşek şu şekilde tanımlanır: Yatır olduğuna inanılan kimselerin yattığı yer ve taş yığınlarından meydana gelen mezarları (Amasya, Sincan, Divriği - Sivas). Sonuç olarak Anadolunun bir çok yerinde (Sivas - Divriği, Kars - Ardahan v.b.) kutsal olan, adaklar adanan, kurbanlar kesilen taş yığınlarından oluşan eski Türklerin *oba* kültünün devamı olan *düşekler* bulunmaktadır. [7]

3. DAĞ

3.1. *ta:g* [tağ] “dağ; yer kabuğunun çıkıntılı, yüksek, eğimli yamaçlarıyla çevresine hâkim ve oldukça geniş bir alana yayılan bölümü (TDK) (Latince: *Collis, Mons*; İngilizce : *mountain* Rusça : *ropa*; Almanca : *Berg*; Fransızca: *Mont, Cautère*)”.

3.2. *Altayca proto tipleri* : Proto Moğolca : *dehe-* ‘yukarıya, yukarıda; uçmak; hoplamak, zıplamak’; Orta Moğolca : *de’ere, di:râ*; Yazılı Moğolca : *dehe, degde-, degüli-*; Halha : *de, degde-*; Buryat : *de:re, degde-*; Kalmuk : *de:-, degda-*; Proto Tunguz-Mançu: *deg* ‘uçmak; kuş’; Evenki : *deg-, degi*; Even, Negidal: *deh-, dehi*, Mançu : *deye-, dei*; Proto ve Orta Japonca : *tâkâ-* ‘yüksek; dağ’; Eski Japonca : *taka-, take*; Tokyo ağzı : *takâ, také*; Proto Korece : *ta-* ‘daha fazla’. [14]

3.3. *Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri* : Göktürk, Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi : *tağ*. Bu eserde yeniden yapılandırma ile Proto Türkçe : *da:g* ‘dağ’ şekli ve anlam birimi verilmiştir. [14]

Eski Uygur, Harezmi, Orta Kıpçak ve Çağatay Türkçesi : *tağ*; Karahanlı Türkçesi : *ta:g*; Orta Kıpçak Türkçesi : *tav, tağ, ta:g*. [15]

3.4. *Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri* : Türkmen Türkçesi : *da:g*; Uygur Türkçesi : *tağ*; Uygur Türkçesi ağzı : *tağ, tah*; Özbek Türkçesi : *tâg*; Kazak Türkçesi : *tav*; Çuvaş ve Altay Türkçesi : *tu*; Çuvaş Türkçesi : *täv*; Kırgız Türkçesi : *to*; Yakut Türkçesi : *ta* ‘orman’; Kırım Tatar Türkçesi : *dağ* [Leksika, 94, 111]. [16]

3.5. *Türkiye Türkçesi ağızları* : *dağ* ‘dağ’ (Erzurum); *dâ* ‘dağ’ (Doğu Trakya); *da* ‘dağ’ (Kırşehir ve yöresi); *dav* ‘dağ’ (Zonguldak, Bartın, Karabük); *dağ* ‘orman’ (Kandıra-Kocaeli, Gare-Ardeşen-Rize). [7]

3.6. *Anlamı* : *dağ* : Türkmen, Kırım Tatar, Uygur, Özbek, Kazak, Çuvaş, Altay, Kırgız Türkçesi; *Orman* : Çağatay, Kırım Tatar, Yakut Türkçesi (Leksika); *yükselik, köyün yüksekte kalan kısmı* : Çuvaş Türkçesi. [17]

Türkçe dağ isimleri topoğrafya bakımından “orman” anlam birimi ile semantik ilişki içindedir. İncelenen kelimenin Moğolca karşılığı *tayığa* ‘dağ ormanı’ (Burada anlam merkezi ormandır. Bu kelime Rusçaya *tayga* olarak geçmiştir.) kelimesidir. Buna rağmen *ta:g* ‘dağ’ ilk anlamdır: “dağ” > “dağ ormanı” > “orman” (Leksika). [16]

İncelenen kelime yukarıda ismi geçen sahanın tüm temel eserlerinde “dağ” anlam birimi ile verilmiştir.

3.7. *Etimolojik Açıklaması* : Proto Türkçe *t-* foneminin karşılığının Moğolca : *d-* fonemi olamayacağı sebebi ile incelenen kelimenin Moğolca : *tayığa* ile birleştirilmesine ESTYA'da karşı çıkmıştır. Türkmen Türkçesi : *da:ğ* şeklinde *a:-* fonemi uzundur. Etimoloji yasaları uyarınca şu şekildedir : *t- > d-; ğ- > v-. tağ < ta:ğ.* [17]

Söz konusu kelimenin Proto Altayca anlam birimleri incelendiğinde ortak ve kapsayıcı anlam birimi "yüksek"tir. Bu yüzden Proto Altayca ve Proto Türkçe için şu şekilde bir semantik yeniden yapılandırma teklif edilebilir: "yüksek" > "dağ" > "dağ ormanı" > "orman".

3.8. *Kültün günümüz kültürüne yansımaları* : Dağlar ve tepeler, tarihin bilinen en eski devirlerinden beri, yükseklikleri, gökyüzüne yakınlıkları dolayısıyla insanların gözünde ululuk, yücelik ve ilahilik sembolü kabul edilmiştir. Bu nedenle de insan üstü varlıkların, ilahların mekanı olarak düşünülmüştür. Yunanlıların Olimpos'u, Eski Türklerin Ötüken'i, İslam ülkeleri mitolojilerinin vazgeçilmez Kafdağı, akla gelen ilk örneklerdir. [18]

Pertev Naili Boratav dağ kültürünün Anadolu'daki yansımalarını şu şekilde anlatır: Anadolu'da özellikle Bektaşî ve Kızılbaş toplumlarında dağ kültürüne ilişkin örnekler sıklıkla rastlanır. Hacıbektaş'taki Arafat dağından başka Kırıkkale yakınlarındaki Hasanzede köyünün yakınlarında bulunan Denek dağı bunlardan birisidir. Orta Asya Türklerinde olduğu gibi Kızılbaşlar da bu dağlara esrar dolu yerler ve kutsal mekânlar olarak bakmaktadırlar. Doğu Anadolu'da dağ kültürü önemli bir yere sahiptir. Bingöl dağları üzerindeki Kaşkar tepesi kutsal sayılmaktadır [19]

Anadolu'da evliya veya ermişlerin adlarını taşıyan pek çok dağ vardır. Muğla'da da dağlar hakkında anlatılan efsaneler, zamanla dağda yattığına inanılan eren veya erenlerle aynileştirilmiştir. Dağ adları ilginç olmaları yanında, mitolojik dönemin hatırasını da yaşatırlar. Yörükler Torosların sivri tepelerini kutsal saymışlardır. Her bir tepeye birer eren adı vermişlerdir. Muğla'da Yörükler dağlardan, şehirlere inip bir türbe gördüklerinde şaşırırlar: "Yörük'ün ereni dağ başında olur," derler. [20]

4. TAŞ

4.1. *ta:ş* Kimyasal veya fiziksel durumu değişiklikler gösteren, rengini içindeki maden, tuz ve oksitlerden alan sert ve katı madde: *Kireç taşı. Oltu taşı.* [1]

4.2. *Altayca proto tipleri* : Moğolca : *çilağun* > Tunguzca : *col*; Korece : *tol* < *tal*. Mançu-Tunguz : Even : *col*; Evenki, Negidal, Mançu, Udege, Ulç, Orok, Nanya : *colo*; Moğol lehçeleri: Yazılı Moğolca : *çilağun*; Monguor : *çuluu(n)*; Buryat : *şulun*; Kalmuk : *colun*. [21-22]

4.3. *Tarihî Türk lehçelerindeki karşılıkları* : Yenisey, Göktürk, Eski Uygur, Eski Kırgız, Osmanlı, Harezmi, Orta Kıpçak, Çağatay Türkçesi : *taş*; Karahanlı, Orta Kıpçak Türkçesi : *ta:s, taş*; Çağatay : *daş*. [23]

4.4. *Çağdaş Türk lehçelerindeki karşılıkları* : Tuva, Azeri Türkçesi : *daş*; Türkmen : *da:s*; Çuvaş : *çul / çol*; Yakut Türkçesi : *ta:s*; Kazak, Sagay, Koybal Türkçesi : *tas*. [21-23]

4.5. Türkiye Türkçesi ağızları : *taş* 'gönül işlemekte kullanılan bir araç' (Trabzon); *daş* 'taş' (Diyarbakır); *taj* 'taş' (Rize); *taş* (< Eski Türkçe : *taş*) "taş// elçi taşı: elçi makamı// sabır taşı: masal dünyasında sabrın sembolü bir taş// sadağa taşı: masal dünyasına has, sadaka isteyenlere tahsis edilen saray mekân" (Yusufeli Uşhum köyü- Artvin). [7]

4.6. Anlamı : *taş* : Yenisey, Göktürk, Eski Uygur, Eski Kırgız, Osmanlı, Harezmi, Karahanlı, Orta Kıpçak, Çağatay Türkçesi ve çağdaş Türk dili lehçelerinde. [21-23]

4.7. *Etimolojik açıklaması* : M. Räsänen incelenen şekil için *ta:s* < *ta:l* şeklinde bir etimolojik açıklama yapmıştır. *taş* < *tal* "dış" şeklini ise *ta:s* şeklinden ayırmıştır. G. Clauson, Yakut Türkçesi : *tas*, Türkmen Türkçesi : *daş* 'dışarıda' şekillerini, yine Yakut Türkçesi : *ta:s* ve Türkmen Türkçesi : *da:s* 'taş' şekillerinden ayırmıştır ve iki ayrı anlama sahip şeklin telaffuzunda büyük fark meydana geldiğini belirtmiştir; aynı duruma örnek olarak da *baş* ve *ba:s* şekillerini vermiştir. İsmi geçen araştırmacı bu konudaki düşüncesine diğer bir kanıt olarak da Özbek Türkçesi : *taş* 'dışarıda', *toş* 'taş'; Kuzey-Batı ve Kuzey-Doğu Türkçesi : *tış / tis*; Çağdaş Osmanlı Türkçesi : *dış* 'dış', *taş*, *tas*, *daş* 'taş'; Çuvaş Türkçesi : *tul* 'dışarıda' ve *çul* 'taş' ve Moğolca : *çila'un* 'taş' şekillerini göstermiştir. Gerek yukarıda verilen bilgilerden, gerek de şekil ve anlam birimlerindeki farklardan dolayı iki şeklin farklı olduğu açıktır. [21-23]

Tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde yer alan Tuva, Azeri, Türkmen Türkçesi : *d-*, Çuvaş Türkçesi : *ç-*, diğerleri *t-* sesinden Proto Türkçe : *t-*, Türkmen ve Yakut Türkçesi : *a:-*, diğerleri *a-* sesinden Proto Türkçe : *a:* sesi ve Yakut, Kazak, Sagay, Koybal Türkçesi : *s-*, Çuvaş Türkçesi : *l-* diğerleri *ş-* sesinden, Proto Türkçe : *l-* yeniden yapılandırılmış sesleri elde edilir. [24]

Bu sebeple, Proto Türkçe için, M. Räsänen'in *ta:ş < ta:l* yeniden yapılandırmasına katılmak mümkündür. Fakat bahsedilen Yakut, Kazak, Sagay, Koybal Türkçesi : *s-*, Çuvaş Türkçesi : *l-* diğerleri *ş-* sesinden, Proto Türkçe için *l/V-* eşitliğinden *ta:lV* şekli de teklif edilebilir.

4.8. *Kültün günümüz kültürüne yansımaları* : Taş kültürünün günümüzde yaşayan birçok örneği Türk halkları arasında yaşar. İlgili kültürün günümüz yaşantısında yer alan bazı örnekleri şu şekildedir: Araştırmacı Yaşar Kalafat ve Ümit Şıracı'ya göre, Yada taşı yaygın inanca göre, Tanrı tarafından Türklerin Ceddi alasına verilmiş, Türk lehçelerinde yad, cada olarak da bilinen yağmur, kar ve fırtına da çıkarılmasında kullanılabilen bir taştır. Bu taşın Kıpçak gurubuna giren lehçelerde ise karşılığı caydır ve Kıpçak Türklerinde taş kültürünün olduğunu anlatmak için yeterlidir. Bununla Türklerde hikmetli taşların varlığına veya taşların hikmetlerinin olduğuna inanılır. Bu örnek günümüz Kıpçak Türklerinde *taş* kültürünün hâlâ var olduğunu gösterir. Aynı kült ile ilgili Yaşar Kalafat ayrıca şu tespitlerde bulunmuştur: "Türklerde geçmişte ve günümüzde taşla ilgili inançların çok yaygın olduğunu biliyoruz. Eski Türk inanç sistemi olan Gök Tanrı (Ulu Tanrı) inancında "taş kültü" vardı. Bu kült Anadolu ve Azerbaycan'da canlı bir biçimde yaşamaktadır. İran'da nazara karşı Göyboncuk ve Nazar Duası'ndan istifade edilir. Ayrıca, göz şeklinde hazırlanmış akik taşı, akik yüzük, Baba Gorî Taşı ve akik-ı doğa da kullanılır. Bunun için taş dörtgen şeklinde yapılır, ortası delinir, ip geçirilerek boyuna takılır. İnanca göre, akik taşı ferahlık getirir". Sürmene de olduğu gibi yaylaya giderken ve kezâ Rize'nin bazı ilçelerinde yaylaya giderken, yayladan dönerken, yol üzerindeki belirli yerlere, örneğin büyükçe bir çukura veya asırlık ulu bir ağacın dibine taş atılır. Bu atışın yapılışı ile yolculuğun iyi geçireceği terslikle karşılanmayacağı amaçlanmaktadır. Eski Türk halk inançlarının bütün orijinallerinin sergilendiği Sibiryâ Türklerinde *obo/obalar* vardır ki bunlar "yol iyisi"ne taş atılmak suretiyle taşların yığın oluşturdukları saç alanlarıdır. Bu arada Doğu Karadeniz daha ziyade Kıpçak Türklerine uzun süre yurtluk yapmış bir mekândır. Tunceli'de Düzgün Baba dağına kuzey istikametinden gelen ziyaretçiler kutlu dağın karşı kısmına tekabül eden yerdeki taş yığınının onlar da bir taş koyarlar ve dualar yaparlar. Dualar içlerinden sessizce yapılır hemen sonra da taş yığınının bir taş konur. Bu uygulama değinildiği gibi Sürmene Çepnileri arasında da yaşamaktadır. Yaylaya çıkınca, yolun kenarındaki bir çukura, kadın erkek herkes bir gelenek olarak hayrına inanıp; bir taş atar. Binboğa ve Nurhak dağlarında, Pazarcık ve Mülk köylerinde biri öldüğünde, ölünün gömüldüğü yer, köyün güneyinde ise,

kadınlar köyün kuzeyine çıkarak, tarlaların birinde ağlaya ağlaya taş toplar; bir kenara yığırlar. Bu tür ağıt yakmaya “Düştü” adı verilir. Bu uygulama, üst üste konulan belirli sayıdaki adak taşından farklı daha ziyade *ovo*, *obo* mahiyetlidir. [25-26]

Hemen yukarıda yer alan örnekler, “oba, dağ ve taş kültleri” arasında bulunan, karşılıklı etkileşimli ve yer yer de bütünleştirici ilişkiye kanıttır. Bu çalışmada elde edilen etimolojik bulguları da değerlendirdikten sonra, söz konusu karşılıklı etkileşim ve bütünleşme şu şekilde de açıklanabilir: Üç kültürten ilk ikisinin anlamsal yeniden yapılandırılması sonucunda, sırasıyla *yığın* (nicelik olarak çokluk) ve *yükseklik* anlam birimleri tespit edilmiştir. Sonuncu *taş* kelimesinin ifade ettiği kavramda, *yığın* olabilmesi ya da *yığın* oluşturduktan sonra, *yükseklik* niteliğini kazanması olguları bulunmaktadır.

5. SONUÇ

Eski Türklerde önemli bir yere sahip, *oba*, *dağ* ve *taş* kült isimleri, Türk mitolojisinde ve Türk inanç sistemlerinde karşılıklı etkileşimde bulunurlar. Halk bilim, halk edebiyatı, Semantik ve Etimoloji bilimleri açısından kült isimleri incelenmelidir. Bu sayede, kült isimlerinin anlamsal ve etimolojik gelişmelerinin tespitinden sonra, tarihî metinlerin Halk bilim ve Türk halk edebiyatı açısından değerlendirilmesinin sonucunda, Türk mitolojisi ve yaşayan Türk kültürü, bilimsel olarak daha iyi kavranır. Bu çalışmada elde edilen sonuçlara göre, Türk Halk edebiyatı ve Türk mitolojisi çalışmalarında, eski Türklerde *yığın* ve *yükseklik* kavramlarının *oba*, *dağ* ve *taş* kültürlerinin ortaya çıkmasında etkili olduğu dikkate alınmalıdır.

6. KAYNAKLAR

- [1] http://www.tdk.gov.tr/Büyük_Sözlük (22 mart 2012).
- [2] Räsänen M., 1969. Versuch eines Etymologyschien Wörterbuch der Türkisprachen, Helsinki, *Suomalais-Ugrilainen*, p. 356.
- [3] Starostin S., Dybo A., Mudrak O., 2003. Etymological Dictionary of the Altaic Languages, *Brill*, Leiden-Boston, p. 1059.
- [4] Tenişev E., Mudrak O., v.d., 1997. Sravnitel’no-İstoriceskaya Grammatika Tyurskih Yazıkov-Leksika, *Nauka*, Moskva, p. 323, 493.
- [5] Kâşgarlı M., 2006. Divanü Lûgat-it-Türk, *TDK*, Ankara, C.I, p. 86.
- [6] Clauson G., 1972. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish, *The Clarendon Press*, Oxford, p. 5-6.
- [7] <http://www.tdk.gov.tr/ttas> (25 mart 2012).

- [8] Sevortyan A.V., 1974. Etimologiçeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov, Obşetyurkskiye i Mejt-yurkskiye Osnovi na Glasniye, *Nauka*, Moskva, p. 399-400.
- [9] Ferdinand D. Lessing, 2003. Moğolca-Türkçe sözlük. Çev.: Günay Karaağaç, *TDK*, Ankara, C.II, p.936.
- [10] Doerfer G., 1965. Turkische und Mongolische Elemente im Neupersischen, *CAJ*, Wiesbaden, P.133.
- [11] Sevortyan A.V., 1974. Etimologiçeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov, Obşetyurkskiye i Mejt-yurkskiye Osnovi na Glasniye, *Nauka*, Moskva, p. 141,148.
- [12] İnan A., 1995. Tarihte ve Bugün Şamanizm, *TTK Yayınları*, Ankara, p.61.
- [13] Özen K., 1996. Sivas ve Divriği yöresinde eski Türk inançlarına bağlı adak yerleri, Sivas, p. 47.
- [14] Starostin S., Dybo A., Mudrak O., 2003. Etymological Dictionary of the Altaic Languages, *Brill*, Leiden-Boston, p. 1359.
- [15] Clauson G., 1972. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish, *The Clarendon Press*, Oxford, p. 463.
- [16] Tenişev E., Mudrak O., v.d., 1997. Sravnitel'no-İstoriçeskaya Grammatika Tyurskih Yazıkov-Leksika, *Nauka*, Moskva, p. 94, 111.
- [17] Sevortyan A.V., 1980. Etimologiçeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov, *Nauka*, Moskva, p. 118.
- [18] Ocak, A. Y., (1983). Bektaşî Menakıplarında İslâm Öncesi İnanç Motifleri, *Enderun Kitabevi*, İstanbul, p. 70-71.
- [19] Boratav Pertev Naili, (1988). Halk Hikayeleri ve Halk Hikayeciliği, *Adam Yayınları*, İstanbul, P.88.
- [20] Önal, M. N., (2003). Dağ Kültü, Eren Kültü ve Şenliklerinin Muğla'daki Yansımaları, *Bilig*, Bahar/ 25: 109.
- [21] Räsänen M., 1969. Versuch eines Etymologyschien Wörterbuch der Türksprachen, Helsinki, *Suomalais-Ugrilainen*, p. 466a.
- [22] Egorov V. G., 1964. Etimologiçeskiy Slovar' Çuvaşskogo Yazıka, Çeboksarı, *Çuvaşskoe Kniznoe İzdatel'stvo*, c. II, p. 421-422.
- [23] Clauson G., 1972. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish, *The Clarendon Press*, Oxford, p. 557b.
- [24] Starostin S., Dybo A., Mudrak O., 2003. Etymological Dictionary of the Altaic Languages, *Brill*, Leiden-Boston, p. 143.
- [25] www.turkbilimi.com. 18/04/2012.
- [26] www.haberakademi.net, 18/4/2012.